

5. Popeljushko R.P. Psihologichni naslidki vijs'kovo-travmatichnogo stresu dlja uchastnikiv bojovih dij // Zbirnik naukovih prac' Nacional'noї akademії Derzhavnoї prikordonnoї sluzhbi Ukraїni. Serija: Pedagogichni ta psihologichni nauki / Nac. akad. Derzh. prikordon. sluzhbi Ukraїni im. Bogdana Hmel'nic'kogo. – Hmel'nic'kij : Vid-vo NADPSU, 2015. – № 2. – S. 159-171.
6. Popeljushko R.P. Psihologichni osoblivosti znižennja rivnja posttravmatichnogo stresovogo rozladu u uchastnikiv bojovih dij / R.P. Popeljushko // Naukovij visnik Herson's'kogo derzhavnogo universitetu. Serija: Psihologichni nauki : zb. nauk. pr. – Herson, 2015. – Vip. 5. – S. 181-184.
7. Rajgorodskij D.Ja. Prakticheskaja psihodiagnostika. Metodiki i testy. / D.Ja. Rajgorodskij. - M.: Bahrah-M, 2011. - 672 s.
8. Shherbatyh Ju.V. Psihologija stressa / Ju.V. Shherbatyh. - M: Izd-vo Jeksmo, 2005. - 304 s.

УДК 159.922

<https://doi.org/10.26661/2310-4368-2019-2-16-16>

ПРОФЕСІОГЕНЕЗ ОСОБИСТОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Г.А. Пріб

доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри психології
Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-1163-5469>

Л.Є. Бегеза

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Інституту підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України
ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-5361-4677>
l_begeza@ukr.net

Пріб Г.А., Бегеза Л.Є. Професіогенез особистості: соціально-психологічні аспекти. У статті представлено аналіз понять «професіогенез» особистості у наукових концепціях. Категоріальний опис даного поняття розкривається через види, функції онтологічного і психологічного вмісту, підходів до визначення структури і сутності. Поняття «професіогенез» розглядається як безперервний процес формування і розвитку особистості фахівця, що характеризується засвоєнням професійних компетентностей і здійсненням професійної діяльності та зумовлений особистісною/професійною ідентифікацією, рефлексією, мотивацією, самоактуалізацією професіонала від початківця до майстра, що обумовлюється соціально-економічними умовами здійснення професійної діяльності. Професіогенез лікаря є феноменом формування професійної стратегії діяльності, реалізації професійного компетентісного становлення і самовдосконалення, самореалізації і професійного самоздійснення, акмепрофесіоналізму, професійної майстерності, наставництва.

Ключові слова: професіогенез; види, етапи, напрями професіогенезу; професіогенез особистості, професіоналізація.

Prib G.A., Beheza L.Eu. Personality professionogenesis: socio-psychological aspects. The article presents the analysis of the concepts of "professionogenesis" of a personality in scientific concepts. The categorical description of this concept is revealed through species, functions of ontological and psychological content, approaches to defining structure and essence. The article presents the analysis of the concepts of "professionogenesis" of a person from general categorical concepts. The categorical description of this concept is revealed through types, functions, ontological and psychological content, approaches to defining structure and essence. The personality profession is an interdisciplinary phenomenon, the problem of which simultaneously finds its place in both the subject of philosophical and psychological study. The notions of "professionogenesis", "professionalization", "professional development" "vocational training" are the point of intersection of such scientific fields as psychology, pedagogy, sociology, acmeology, philosophy, etc. The literature describes the various aspects of the professional training of future doctors in higher education institutions, examines the features of training medical students and future foreign medical specialists for professional communication (S. Maksimenko, Zh. Ragina, M. Filonenko), analyzes professionally important qualities and analyzes professionally important qualities and adaptation of doctors (I. Vitenko), studies the factors of professional burnout of medical staff. The concept of "professionogenesis" is considered as a continuous process of formation and development of the personality of the specialist, characterized by the assimilation of professional competencies and the exercise of professional activity and conditioned by personal / professional identification, reflection, motivation, self-actualization of the professional from professional to professional.

Keywords: professionogenesis; types and stages of professionogenesis, directions of professionogenesis; personality professionalism, professionalization.

Постановка проблеми. Професіогенез особистості є міждисциплінарним феноменом, проблематика якого одночасно знаходить своє місце як у предметі філософського, так і психологічного вивчення. Поняття «професіогенез», «професіоналізація», «професійний розвиток» «професійне навчання» є парадигмою вивчення у таких науках, як філософія, психологія, педагогіка, соціологія, акмеологія тощо. У літературі науковцями описуються різні аспекти професійної підготовки майбутніх лікарів у вищих навчальних закладах, розглядаються особливості підготовки студентів-медиків та майбутніх іноземних спеціалістів-медиків до професійного спілкування (С. Максименко, Ж. Рагіна, М. Філоненко), аналізуються професійно важливі якості та професійна адаптація лікарів (І. Вітенко), вивчаються чинники професійного вигорання медичного персоналу.

Проект «Положення про систему безперервного професійного розвитку фахівців у сфері охорони здоров'я» передбачає безперервний професійний розвиток лікарів через виконання функціональних обов'язків, підвищення кваліфікації та підготовки у аспірантурі, докторантурі, участі у тематичних курсах, конференціях, симпозиумах, різних форм стажування, професійну самоосвіту [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі для опису процесу, категорій вибору, опанування, реалізації професійної діяльності все частіше використовується поняття «професіогенез». Теоретичну основу психологічного аналізу процесу становлення людини-професіонала як наукового феномену закладені в роботах К. Абульханової-Славської, О. Бондаренко, Дж. Голланда, Деркача, Л. Карамушки, О. Кокуна, Б. Ломова, А. Маслоу, С. Максименка, Н. Ничкало, В. Панка, Н. Пророк, В. Рибалки, Дж. Сьюпера, В. Семиченко, В. Шадрікова та ін.

В рамках вивчення професійного розвитку особистості сформувалися «фахові» теоретичні напрями опису професіогенезу:

- педагогів (О. Бондарчук, І. Гончарова, Н. Гузій, Н. Кузьміна, Л. Мітіна, Н. Ничкало та ін.);
- практичних психологів (О. Бондаренко, В. Панок, Н. Пророк та ін.);
- працівників органів внутрішніх справ (А. Дубнякова, Л. Мороз, О. Томилова, О. Хлудова, О. Цільмак та ін.);
- лікарів (В. Вербенко, І. Вітенко, Л. Лебедева та ін.);
- керівників (О. Бондарчук, Л. Карамушка та ін.) тощо.

Однак, проблема вивчення та комплексного опису професіогенезу лікарів має поодинокі наукові розвідки, що обумовило вибір теми наукового дослідження «Професіогенез лікаря: психологічний аспект».

Мета статті: проаналізувати зміст й існуючі підходи до вивчення поняття «професіогенез» особистості; з'ясувати психологічні особливості професіогенезу лікарів.

Результати дослідження. О. М. Кокуном поняття «професіогенез» «...розглядається як цілісний безперервний процес становлення особистості фахівця, який починається з моменту вибору і прийняття майбутньої професії і закінчується, коли людина припиняє активну трудову діяльність» [3, 8].

Науковець В. Сидоренко [9; 10], вивчаючи професіогенез учителя-словесника в умовах післядипломної освіти, звертає увагу, що професіогенез – це неперервний процес розвитку особистості, що включає послідовні етапи його становлення, формування, самореалізації і самовдосконалення, зміни у психологічній структурі діяльності, мотиваційній сфері, ціннісних орієнтирах, набуття професійно значущих компетентностей і компетенцій, який зумовлений засвоєнням і реалізацією професійної діяльності в нових соціокультурних умовах [9; 10].

Т. Траверсе розглядає професіогенез як: «... розвиток особистості, зміни і перетворення її психологічної структури, зумовлені засвоєнням і здійсненням трудової професійної діяльності. Цей процес особистісного розвитку та становлення професіонала залежить: від історичного розвитку системи професій як соціального інституту; від існуючих освітніх систем; від соціально-економічних умов здійснення професійної діяльності» [11, с. 30]. Також на думку науковців (В. Гордієнко, Л. Копець, Т. Траверсе) існує позитивний і негативний професіогенез. Позитивний професіогенез особистості відзначається «...за відповідності професії особистісним структурам, у випадку досягнення успіхів, майстерності в професійній діяльності, що підсилює мотивацію особистого розвитку і сприяє творчому розвитку й саморозвитку особистості засобами професії... Негативний професіогенез особистості існує там де: особа «згасає», деформується; особа не стала професіоналом (особистість без професійної

майстерності); характерні поведінкові ускладнення, роздратованість конфліктність; виникає професійна обмеженість; особистісна деформації з часом збільшується ...» [11, с. 31].

О. Єрмолаєва у змісті поняття «професіогенез» вбачає не стільки процес, скільки систему внутрішніх закономірностей розвитку особистості, що описують професійну динаміку, що представлені у «координатах» не лише «по вертикалі» (індивідуальне формування професіонала), але й «по горизонталі» (соціальна і галузева структура професій) та по етапах (історичне становлення професійних типів і інститутів), тобто виводячи дане поняття за суто особистісні межі [2, с.80].

В. Гордієнко, Л. Копець [1] та Т. Треверсе [11, с.30] здійснюючи теоретичний аналіз поняття «професіогенез» визначають його види:

1) історичний професіогенез (виникнення і розвиток системи професій як соціального інституту у суспільстві і процес формування образу, ролі особистості-професіонала у професії в історичній ретроспективі);

2) соціально-економічний професіогенез (динаміка професійної діяльності особистості та професійних груп при зміні соціально-економічних умов);

3) інформаційно-технологічний професіогенез (зміни професійної діяльності та професіоналів під впливом нових технологій, у тому числі інформаційних);

4) особистісний професіогенез (розвиток людини як професіонала від моменту самостійного і свідомого вибору професії до творчої самореалізації особистості).

У літературі поняття «професіогенез» вивчається багатоаспектно й трактується як процес (В. Бодров) та містить наступні складові й характеристики: поступовий, планомірний, багатомірний, безперервний процес (Т. Кудрявцев, О. Цільмак); який формує «соціальні якості особистості» (В. Бодров, В. Вавілов, А. Галактіонов); на основі висококваліфікованої праці і загальнолюдських цінностей (В. Бодров, В. Вавілов, А. Галактіонов); його результатом стає досягнення високого рівня професіоналізму (Т. Кудрявцев, О. Цільмак) чи забезпечення професійної діяльності і особистісної ідентичності, яка надає їй цілісності (Г. Яворська), сприяє задоволенню потреб суспільного розвитку (В. Бодров, В. Вавілов, А. Галактіонов); охоплює три складові «особистість - діяльність-соціум», які в різній трактовці зустрічаються майже у всіх вищезгаданих визначеннях [3].

Науковцями [2; 3; 11, с.30] виділяється два напрями професіогенезу особистості:

1) формування внутрішніх засобів професійної діяльності, що включають спеціальні знання, уміння і навички, мотиваційні аспекти професійної діяльності, професійні риси характеру, здатність до професійного спілкування, рефлексію, інтелектуально-творчі якості, адекватний індивідуальний стиль професійної діяльності;

2) формування та засвоєння зовнішніх (соціальних) засобів професійної діяльності, що супроводжується накопиченням певних соціальних регуляторів в даному професійному співтоваристві, освоєння соціального простору професії, відповідних матеріалів і інформаційних засобів професійної діяльності [3].

Враховуючи два напрями професіогенезу, В. Сидоренко виділено етапи даного поняття [10]: 1) етап професійної адаптації; 2) етап набуття емпіричного досвіду; 3) етап формування та вдосконалення професійної майстерності; 4) етап творчого самовираження та самореалізації; 5) етап акме професіоналізму.

Проаналізувавши теорії О. Кокуна [3], А. Маркової [6], В. Сидоренко [9; 10], О. Цільмак [13], та Г. Яворської [14] та ін., можна зробити висновок, що в залежності від особистісних структур розвитку, враховуючи категорії професіогенезу особистості (стадії, етапи, чинники, бар'єри, механізми, характеристики), людина проходить етапи об'єктивного та суб'єктивного набуття особистісного та професійного досвіду. Періоди професіогенезу визначають професійну успішність/неуспішність особистості під час професіоналізації.

Поняття «професіогенез» ми будемо розглядати як безперервний процес формування і розвитку особистості фахівця, що характеризується засвоєнням професійних компетентностей і здійсненням професійної діяльності та зумовлений особистісною/професійною самоактуалізацією, ідентифікацією, мотивацією, рефлексією професіонала від початківця до майстра, що обумовлюється соціально-економічними умовами здійснення професійної діяльності.

В основу «Моделі професіогенезу лікаря» нами покладено наукові погляди Л. Карамушки, О. Кокуна, А. Маркової, Г. Приба, В. Сидоренко, О. Цільмак (рис. 1):

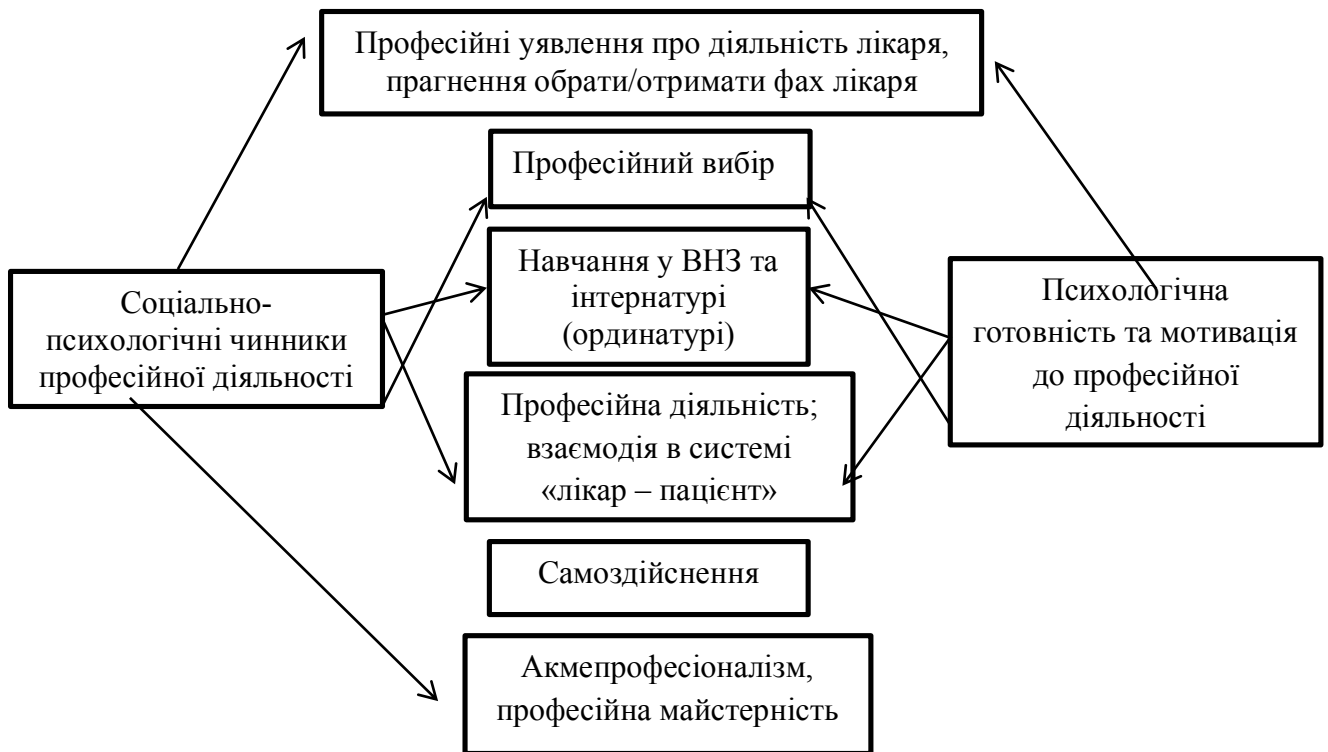

Рис. 1. «Модель професіогенезу лікаря»

Як свідчить практика, перший етап професіогенезу лікаря охоплює віковий діапазон від 4-10 років (етап рольової гри) до 14-17 років (етап професійного вибору). У даний період через спостереження, власний життєвий досвід, рольовий аспект взаємодії у дитячому колективі може з'являтися прагнення вибору професії лікаря; через емоційні переживання професійної діяльності значущого дорослого (дорослі-лікарі в сім'ї, родині, знайомі), емоційне підкріплення через телебачення (герої фільмів) та перший досвід включення у професійну діяльність засобами споглядання чи виконання найпростіших медичних маніпуляцій можуть сформувати стійку професійно-особистісну мотивацію до обрання професії лікаря.

Період навчання у медичних навчальних установах та інтернатурі характеризується акумулюванням професійної інформації; формуванням професійно значущих компетентностей; у залежності від спеціалізації знайомство зі стратегіями професійної поведінки лікаря; набуттям досвіду взаємодії професійно-соціального середовища (ідентифікація з професійною спільнотою); актуалізацією особистісних здібностей, можливостей, конструктом емоційних відчуттів та переживань.

Етап початку (стаж трудової діяльності 3-4 роки) та власне професійної діяльності (стаж трудової діяльності від 4 до 20 років) є періодом формування власної професійної стратегії діяльності: активна реалізація професійних знань, умінь, навичок; пошук та розробка власних ефективних прийомів, форм, методів виконання професійних функцій; реалізації професійного компітентнісного самотворення, становлення і самовдосконалення, самореалізації і професійного самоздійснення. Саме професійне самоздійснення є всеохоплюючим процесом професійної діяльності, що «... характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця у обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоєднанням із професією, повсякчасною затребуваністю його професійної кваліфікації, широким використанням його професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями» [4, с. 7].

Час стажу трудової діяльності від 20 років – є етапом акмепрофесіоналізму (за В. Сидоренко), професійної майстерності, наставництва.

Слід відзначити, що на професіогенез лікаря впливають соціально-психологічні чинники:

– суб'єктно-суб'єктивні (як особистісні, так в системі взаємодії «лікар – колега», «лікар – пацієнт»): потреба у професійному вдосконаленні; професійне самовдосконалення, спрямоване на підвищення професійної компетентності та розвиток професійно важливих якостей; розкриття

особистісного потенціалу і здібностей у професії, переважаюче задоволення власними професійними досягненнями; постійна постановка нових професійних цілей; формування власного «життєво-професійного простору»; досягнення поставлених професійних цілей; визнання досягнень фахівця професійним співтовариством; використання професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями [5].

– суб’єктно-об’єктивні: підвищена відповідальність за результати своєї діяльності; несприятливий вплив соціального оточення; низька суспільна оцінка діяльності;

– об’єктивні: соціально-економічні умови життєдіяльності, техніко-технологічні умови професійної діяльності.

Етапи професіогенезу лікаря супроводжуються низькою невідповідностей між:

- уявленнями власних ціннісних орієнтацій та цінностями, які забезпечують успіх у професійній діяльності в нових соціально-економічних умовах;

- реальним та ідеальним «Я-образом» у професійній діяльності

- самооцінкою, рівнем домагань та рівнем досягнень;

- реалізацією професійних компетенцій і мотивацією суб’єктно – об’єктивних потреб;

- рівнем професійних досягнень і затраченими зусиллями при виконанні поставлених задач.

Невід’ємним процесом, що супроводжує професіогенез лікаря є мотивація. На думку В. Семиченко [8], мотиваційна сфера професійної діяльності містить декілька груп мотивів – розуміння призначення професії, професійної діяльності (процесуальні та результативні); професійного спілкування, престижу професії в суспільстві, соціальної співпраці і міжособистісного спілкування в професії; внутрішні мотиви розкриття особистості: розвитку, індивідуалізації і самореалізації, та зовнішні мотиви: заробіток, санітарно-гігієнічні умови, матеріально-технічна база, організація праці та ін. [8].

Система післядипломної професійної самоосвіти лікаря передбачає: участь у фахових нарадах, семінарах, науково-практичних конференціях, симпозиумах, з’їздах, виставках, в тренінгах, майстер-класах, стажування в клініках інших країн, дистанційне навчання, у тому числі електронне через фахові Інтернет-ресурси та спрямовані на розвиток у фахівців внутрішньої професійної мотивації, профілактику виникнення професійного вигорання.

Висновки. Наукові розвідки вказують, що не всі аспекти професіогенезу мають достатнє вивчення. Однак спостерігається загальна стратегія даного поняття: всі його лінії (історична, економічна, інформаційна, особистісна) генерують особистість і вимагають активності в розвитку, що забезпечуватиме професійну діяльність.

Професіогенез відбувається з урахуванням як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, характеризує (описує) етапи удосконалення професійної діяльності та процес самореалізації особистості, тобто, тісно пов’язаний з професійним розвитком та професіоналізацією особистості. У залежності від особистісних структур розвитку, враховуючи категорії професіогенезу особистості (стадії, етапи, чинники, бар’єри, механізми, характеристики), людина проходить етапи об’єктивного та суб’єктивного набуття особистісного та професійного досвіду. Періоди професіогенезу визначають професійну успішність/неуспішність особистості під час професіоналізації.

Перспективою подальшого дослідження стане наукове вивчення та обґрунтування емоційних конструктів професійної діяльності лікаря.

Література

1. Гордієнко В. І., Копець Л. В. Основні проблеми дослідження професіогенезу особистості в сучасних умовах // Наукові записки. Том 20. Соціологічні науки. – с.60-64.
2. Ермолаева Е. П. Преобразующие и идентификационные аспекты профессиогенеза / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. – 1998. – №4. – С. 80-87.
3. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. – 200 с.
4. Кокун О.М. Життєве та професійне самоздійснення як предмет дослідження сучасної психології / О.М. Кокун // Практична психологія та соціальна робота. – 2013. – № 9. – С. 1 - 10.
5. Лукина Е.А. Особенности самоосуществления человека в разные периоды взрослости: Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Лукина Е.А. – СПб., 2006 – 258 с.
6. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
7. Проект постанови КМУ «Про затвердження Положення про систему безперервного професійного розвитку фахівців у сфері охорони здоров’я» [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.zmko.edu.ua/index.php/news/563-pro-zatverdzhennia-polozhennia-pro-sistemu-bezpererвноho-profesiinoho-rozvytku-fakhivtsiv-u-sferi-okhorony-zdorov-ia>

8. Семиченко В. А. Проблеми мотивації поведінки і діяльності людини. Модульний курс психології. Модуль «Спрямованість» [Текст] : (лекції, практичні заняття, заняття для самостійної роботи) / В. А. Семиченко. – К. : Міленіум, 2004. – 521 с.
9. Сидоренко В. В. Періодизація професіогенезу вчителя української мови і літератури в просторі післядипломної освіти [Електронний ресурс] / В. В. Сидоренко // Наукова скарбниця освіти Донеччини – 2011. № 2 (9). – С. 82– 88. – Режим доступу : http://ippo.dn.ua/assets/Uploads/NSOD/NSD2_2011/sid.pdf
10. Сидоренко В. В. Теоретичні і методичні засади розвитку педагогічної майстерності вчителя української мови і літератури в системі післядипломної освіти : дис. докт. пед. наук : 13.00.04 / Сидоренко Вікторія Вікторівна – Київ, 2013. – 486 с.
11. Траверсе Т. М. Психологія праці: навч.-метод. посіб. / Т. М. Траверсе. – К. : Ін-т післядипломної освіти Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2004. – 116 с.
12. Цільмак О. М. Визначення поняття «професіогенез» / О. М. Цільмак // Професійне становлення особистості : матеріали П'ятої всеукр. наук.-практ. конф., (Одеса, 15 лютого 2013 р.). – 2013. – С. 57-60.
13. Цільмак О. М. Професіогенез компетентності фахівців кримінальної міліції : теорія та практика: монографія. – Одеса : ОДУВС., 2011. – 432 с.
14. Яворська Г. Х. Професіогенез як механізм становлення та розвитку соціально-професійної зрілості майбутнього працівника міліції / Г. Х. Яворська // Наука і освіта : зб. наук. праць. – Одеса, 2005. – № 1. – С. 34-44.

References transliterated

1. Gordienko B. I., Kopec' L. V. Osnovni problemi doslidzhennja profesiogenezu osobistosti v suchasnih umova // Naukovi zapiski. Tom 20. Sociologichni nauki. – s.60-64.
2. Ermolaeva E. P. Preobrazujushhie i identifikacionnye aspekty professiogeneza / E. P. Ermolaeva // Psihologicheskij zhurnal. – 1998. – №4. – S. 80-87.
3. Kokun O. M. Psihologija profesijnogo stanovlennja suchasnogo fahivcja: Monografija. – K.: DP «Inform.-analit. agenstvo», 2012. – 200 s.
4. Kokun O.M. Zhitteve ta profesijne samozdijsnennja jak predmet doslidzhennja suchasnoї psihologii / O.M. Kokun // Praktichna psihologija ta social'na robota. – 2013. – № 9. – S. 1 - 10.
5. Lukina E.A. Osobennosti samoosushhestvlenija cheloveka v raznye periody vzroslosti: Dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.13 / Lukina E.A. – SPb., 2006 – 258 s.
6. Markova A. K. Psihologija professionalizma / A. K. Markova. – M. : Znanie, 1996. – 308 s.
7. Proekt postanovi KМУ «Pro zatverdzhennja Polozhennja pro sistemu bezperernogo profesijnogo rozvitku fahivciv u sferi ohoroni zdorov'ja» [Elektronnij resurs] — Rezhim dostupu: <http://www.zmapo.edu.ua/index.php/news/563-pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-sistemu-bezperernogo-profesiinoho-rozvytku-fahivtsiv-u-sferi-okhorony-zdorov-ia>
8. Semichenko V. A. Problemi motivacii povedinki i dijal'nosti ljudini. Modul'nij kurs psihologii. Modul' «Sprjamovanist'» [Текст] : (лекції, практичні заняття, заняття для самостійної роботи) / В. А. Семиченко. – К. : Міленіум, 2004. – 521 с.
9. Sidorenko V. V. Periodizacija profesiogenezu vchitelja ukraїns'koї movi i literaturi v prostori pisljadiplomnoї osviti [Elektronnij resurs] / V. V. Sidorenko // Naukova skarbnicja osviti Donechchini – 2011. № 2 (9). – S. 82– 88. – Rezhim dostupu : http://ippo.dn.ua/assets/Uploads/NSOD/NSD2_2011/sid.pdf
10. Sidorenko V. V. Teoretichni i metodichni zasadi rozvitku pedagogichnoї majsternosti vchitelja ukraїns'koї movi i literaturi v sistemi pisljadiplomnoї osviti : dis. dokt. ped. nauk : 13.00.04 / Sidorenko Viktorija Viktorivna – Kiїv, 2013. – 486 s.
11. Traverse T. M. Psihologija praci: navch.-metod. posib. / T. M. Traverse. – K. : In-t pisljadiplomnoї osviti Kiїv. nac. un-tu im. Tarasa Shevchenka, 2004. – 116 s.
12. Cil'mak O. M. Viznachennja ponjattja «profesiogenez» / O. M. Cil'mak // Profesijne stanovlennja osobistosti : material P'jatoї vseukr. nauk.-prakt. konf., (Odesa, 15 ljutogo 2013 r.). – 2013. – S. 57-60.
13. Cil'mak O. M. Profesiogenez kompetentnosti fahivciv kriminal'noї miliciji : teorija ta praktika: monografija. – Odesa : ODUVS., 2011. – 432 s.
14. Javors'ka G. H. Profesiogenez jak mehanizm stanovlennja ta rozvitku social'no-profesijnोї zrilosti majbutn'ogo pracivnika miliciji / G. H. Javors'ka // Nauka i osvita : zb. nauk. prac'. – Odesa, 2005. – № 1. – S. 34-44.